

تذکره خوشنویسان

هدایت الله سپهر

به انضمام

تذکره خطاطان

رحیم احتشام دیوان

تصحیح و تحقیق

دکتر حمیدرضا آملی خانی

www.ketab.ir

سرشناسه	سپهر، هدایت الله
عنوان و نام پدیدآور	تذکره خوشنویسان / هدایت الله سپهر. به انضمام تذکره خطاطان / رحیم احتشام دیوان؛ تصحیح و تحقیق حمیدرضا قلیچ خانی.
مشخصات نشر	تهران: انتشارات دکتر محمود افشار، ۱۴۰۳.
مشخصات ظاهری	۳۴۷ ص.؛ مصورا.
فروست	مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی دکتر محمود افشار؛ ۳۴۹. گنجینه زبان و ادبیات فارسی دری؛ ۱۳۳.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۷۷۰۶-۹۴-۹
وضعیت فهرست نویسی	فیا.
یادداشت	کتابنامه: ص. [۳۴۳] - ۳۴۴.
عنوان دیگر	تذکره خطاطان.
موضوع	خوشنویسان ایرانی -- سرگذشتنامه.
موضوع	Iranian Calligraphers -- Biography
شناسه افزوده	احتشام دیوان، عبدالرحیم بن میرزا سمیع خان، ۱۲۷۸-۱۳۲۷-ق.
شناسه افزوده	قلیچ خانی، حمیدرضا، ۱۳۲۷-، مصحح.
رده بندی کنگره	ف۲ / NK۳۶۳۹
رده بندی دیویی	۷۴۵ / ۶۱۹۶
شماره کتابشناسی ملی	۹۵۹۸۸۵۶

مجموعه انتشارات
ادبی و تاریخی
موقوفات دکتر محمود افشار

[۱۳۳]
گنجینه بیابان ادبیات فارسی دری

www.ketab.ir

هیئت گزینش کتاب و جایزه

دکتر سید مصطفی محقق داماد - دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی - دکتر ژاله آموزگار - دکتر جلال خالقی مطلق
دکتر حسن انوری - دکتر فتح‌الله مجتبابی - دکتر محمود امیدسالار - کاوه بیات
دکتر محمد افشین‌وفایی (مدیر انتشارات)

درگذشتگان

ایرج افشار - دکتر سید جعفر شهیدی - دکتر جواد شیخ‌الاسلامی - دکتر اصغر مهدوی - دکتر یحیی مهدوی

تذکره خوشنویسان

هدایت الله سپهر

به انضمام

تذکره خطاطان

رحیم احتشام دیوان

www.ketab.ir

تصحیح و تحقیق

گرافیس، طراح و مجری جلد

ویرایش و صفحه‌آرایی

لینوگرافی

چاپ متن

صحافی

تیراژ

چاپ اول

ناشر

دکتر حمیدرضا قلیچ خانی

کاوه حسن بیگلر

دفتر نشر بنیاد موقوفات دکتر افشار

صدف

مهارت نو

فرد

۱۱۰۰ نسخه

۱۴۰۳

انتشارات دکتر محمود افشار

خیابان ولی عصر، بالاتر از پارک وی، خیابان عارف‌نسب، کوی دبیرسیاقی (لادن)، شماره ۶

تلفن: ۲۲۷۱۷۱۱۴ دورنما: ۲۲۷۱۷۱۱۵

با همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۴۶۴۰۵۰۶۲ دورنما: ۶۶۹۵۳۸۰۴

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان‌ها

۶۶۹۵۳۸۰۴-۵

شورای تولید

متولیان مقامی

رئیس مجلس - رئیس دیوان عالی کشور - وزیر فرهنگ (وزیر آموزش و پرورش)
وزیر بهداشت و درمان و آموزش پزشکی - رئیس دانشگاه تهران (با معاونان اول هر یک از این پنج مقام) (طبق ماده ۲ و قفنامه)

متولیان منصوص و منسوب

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس) - دکتر محمد اسلامی (نایب رئیس) - دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی
دکتر ژاله آموزگار - دکتر احمد میر (بازرس) - ساسان دکتر افشار - آرش افشار (بازرس)

هیئت مدیره (منتخب شورای تولید)

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس) - دکتر محمد اسلامی (نایب رئیس)
دکتر محمد افشین وکایی (نایب رئیس) - حمیدرضا رضایزدی (خانه دار) - یوسف یعقوبی (دبیر)

درگذشتگان

دکتر مهدی آذر - حبیب الله آموزگار - دکتر جمشید آموزگار
ایرج افشار، سرپرست عالی و بازرس (منسوب واقف، از ۱۳۶۳-۱۳۸۹) - مهر بانو دکتر افشار - مهندس نادر افشار
بهروز افشار یزدی - سید محمود دعایی - دکتر سید جعفر شهیدی، رئیس هیئت مدیره (از ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۳)
دکتر جواد شیخ الاسلامی - اللهیار صالح - دکتر منوچهر مرتضوی - دکتر اصغر مهدوی
دکتر یحیی مهدوی - دکتر علی محمد میر - دکتر محمدعلی هدایتی

یادداشت واقف

اول

طبق ماده ۲۳ وقفنامه اول مورخ یازدهم دی ماه ۱۳۳۷ ه. ش. درآمد باید صرف ترجمه و تألیف و چاپ کتب و رسالات که با هدف این موقوفات موافق باشد و همچنین کمک به مجله آینده در صورت احتیاج و احتمالاً دادن جوایز به نویسندگان به شرح دستور این وقفنامه گردد.

دوم

هدف اساسی این بنیاد ملی طبق ماده دوم وقفنامه، تقویت و تحکیم وحدت ملی در ایران می باشد. بنابراین کتبی که با بودجه این موقوفات منتشر می شود باید مربوط به لغت و دستور و ادبیات فارسی و جغرافیای تاریخی و تاریخ ایران باشد. کتب کلیه زبان ها پس عمومی نباید با درآمد این موقوفات چاپ شود.

سوم

طبق ماده ۲۶ مقداری از کتب و رسالات چاپ شده با بودجه این موقوفات باید به طور هدیه و به نام این موقوفات به مؤسسات فرهنگی، کتابخانه ها و قرائتخانه های عمومی ایران و خارج و بعضی از دانشمندان ایران و مستشرقین خارجی فرستاده شود.

چهارم

چون نظر بازگانی در انتشارات این موقوفات نیست و تا حدی تحمل زیان هم جایز است طبق ماده ۲۷ وقفنامه هیچ کتاب و رساله نباید کمتر از قیمت تمام شده و همچنین مبلغی زائد از بهای تمام شده با افزایش صدی ده تا بیست و پنج قیمت گذاری شود... این افزایش ۲۵ درصد به واسطه حداقل حق الزحمه فروشندگان و هزینه ای است که برای پست و غیره تحمیل می شود. از کتابفروشان تقاضا داریم که در این امر خیر ملی که ابداً جنبه تجارتنی ندارد با مایاری و تشریک مساعی بنمایند.

پنجم

بر اساس موافقت نامه دوم (موزخ ۱۳۵۲/۴/۱۲) که میان واقف و دانشگاه طهران به امضاء رسیده، قسمتهای مهمی از رقیبات، مانند جایگاه سازمان لغت نامه دهخدا و محل مؤسسه باستان شناسی به طور رایگان به دانشگاه طهران واگذار شده و رقیبات دیگری هم با درآمد آنها طبق ماده دوم برای اجرای مفاد وقفنامه که از جمله عبارت از دادن جوایز ادبی و نشر کتب تاریخی و لغوی راجع به ایران (به استثنای کتب درسی) می باشد در اختیار دانشگاه طهران قرار می گیرد که وصول نموده و به نام این موقوفات اعطا و نشر گردد.

ششم

چون طبق ماده ۳ موافقت نامه نامبرده مقرر شده است که از طرف ریاست دانشگاه یک نفر از متولیان این موقوفات که از طرف واقف به عضویت کمیته انتشارات بنیاد معین شده باشد برای سرپرستی اداره امور جوایز و نشر کتاب انتخاب شود ریاست دانشگاه آقای ایرج افشار را که از متولیان شورای تولیت است و از طرف واقف نیز به عضویت کمیته نامبرده معین شده به سمت سرپرست انتخاب و برقرار نمودند.

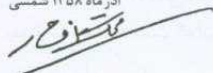
هفتم

چون نگارنده این سطور به واسطه کبر سن (۶۶ سال شمسی) از این پس نخواهم توانست به سرپرستی این کارها بپردازم، از این پس تمام اختیارات خود را به انتخاب تألیف و ترجمه و خرید کتب و غیره به فرزند ارشد خود ایرج افشار واگذار کردم. در این کتابکمال اخیر هم که ده جلد از تألیفات خودم از طرف موقوفات به طبع رسیده با کوشش و سرپرستی وی بوده است. کسانی که مایل به همکاری در تألیف یا ترجمه و نشر کتاب هستند می توانند به او مراجعه کنند. تنها شرط کار موافق بودن تألیف و ترجمه با هدف های این بنیاد، یعنی ترقی ملت و کشور و تعمیم زبان فارسی و تکمیل وحدت ملی در ایران که وطن مشترک و زبان رسمی و ملی همه ایرانیان است می باشد.

هشتم

این یادداشت کلی برای چاپ در آغاز هریک از نشریات این بنیاد نوشته شده است.

دکتر محمود افشاریزدی
آذرماه ۱۳۵۸ شمسی

تکمله سوم

کتبی که با بودجه این موقوفات طبع و توزیع می‌شود باید کاملاً منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد. اگر همه تألیفات و مجموعه‌هایی که به قلم واقف منتشر شده و یا می‌شود صد درصد این مطابقت را ندارد به سبب این است که واقف قصد چاپ آنها را با مال خود داشت، ولی زمانی که دارایی خود را وقف عام مخصوصاً برای انتشارات کتب تاریخی و ادبی نمود چاپ کتب خود را هم که دارای همین جنبه‌هاست به عهده بنیاد واگذار کرد.

اما این مجوز آن نیست که تألیفات دیگر را هم از هر نوع که باشد و برسد چاپ نماید. کتب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان با بودجه آن چاپ خواهد شد که هدف غایی واقف را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی ایران است در بر داشته، کتبی که بویی از ناحیه‌گرایی و جدایی‌طلبی و حکایت از رواج زبان‌های خارجی به قصد تضعیف زبان دری و دیگر چیزهای تفرقه‌آمیز و روش‌ها و سیاست‌های فتنه‌انگیز داشته باشند نباید با بودجه این موقوفات طبع و توزیع شود.

نکته دیگر آنکه چون شاید برای چاپ کتب و فرهنگ‌نامه فارسی که دایره مانند یعنی انسیکلوپدی باشد و تاریخ کامل ایران که اوراق قدیم و مینه بیشتر دارد، درآمد ماهیانه بنیاد کفاف خرج آنها را ندهد می‌توان با اندوخته بانکی این موقوفات چاپ نمود، به شرط آن‌که اجازه واقف در زمان حیات و موافقت شورای تولیت بعد از ممات یا هرکس و در صورتی که قانوناً قائم مقام آنهاست باشد.

در تکمله دوم یادداشت واقف، منتشره در جلد سوم افغان‌نامه نگاشتم که کتب و رسالاتی که با بودجه این موقوفات چاپ می‌شود باید منزه باشد از تحریکات سیاسی، مخصوصاً آلوده نباشد به اغراض سیاسی خارجی در لافاف پژوهش تاریخی و ادبی ایران‌شناسی... و در پایان آن تکمله افزودم بیم داشتم که مبادا چنین رسالاتی سال‌ها بعد از ما نخواست و ندانسته، به وسیله این بنیاد چاپ شود. پس لازم بود که در این یادداشت تذکری داده شود... عمده مخاطب این یادآوری‌ها بنیاد موقوفات خود ماست نه مؤسسات انتشاراتی دیگر که هر یک روش خاص خود را دارد و ما دخالتی در کار آنها نداریم.

تا زمانی که نویسنده این سطور متولی هستم و فرزند دانشمند من، ایرج افشار که به رموز نویسندگی کاملاً آگاه می‌باشد سرپرست انتشارات این بنیاد است، موجبی برای نگرانی نخواهد بود و بعد از ما هم امید است که این روش ادامه یابد؛ ان شاء الله.

تکمله و تبصره

یادداشت واقف چند روز پیش از درگذشت (۲۸ آذر ۱۳۶۲) برای اطلاع نویسندگان، کتب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان که با سرمایه و درآمد این بنیاد چاپ و توزیع می‌شود باید منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد و مروج زبان دری در قلمرو این زبان و تحکیم وحدت ملی و تمامیت کشور ایران باشد و بویی از ناحیه‌گرایی و جدایی‌طلبی ندهد، و حمایت و ترویج از لهجه‌های محلی و زبان‌های خارجی به قصد تضعیف زبان فارسی دری نکند. خلاصه آنکه این کتاب‌ها و رسالات باید منزّه باشد از روش‌های تفرقه‌آمیز و سیاست‌های فتنه‌انگیز، چه به‌طور مرموز و چه علنی مخصوصاً نباید آلوده باشد به اغراض سیاسی خارجی در لفاظه پژوهش تاریخی، نژادی یا ادبی و فرهنگی و ایران‌شناسی.

کتب تاریخی و ادبی عالمانه خارجی که از عربی و ترکی و روسی به فارسی ترجمه می‌شود اگر دارای هر دو جنبه از سود و زبان باشد باید قسمت سودمند آنها ترجمه شود. قسمت زبان‌بخش اگر ترجمه شود باید به قصد سود و نه به قصد زبان‌آمیزی باشد. زیرا گفته منطقی ممکن است مؤثر باشد، نه شانتاز و هوجی‌گری. این بنیاد در انتشارات خود باید در هر حال از دروغ و ناسزا پرهیز کند. به گفته نظامی گنجوی:

چون توان راستی را دج کردن دروغی را باید دج کردن

برای چاپ و انتشار کتب و رسالات نه تنها هزینه و حق‌الزحمه ملی خواهیم، بلکه به سبب اهمیت فوق‌العاده سودمند بودن کتاب، جایزه نیز می‌پردازیم. این بنیاد در چاپ و انتشار کتاب‌های خود به‌طور مسلّم ضرر مادی دارد، زیرا کمتر از ارزش تمام شدن از کاغذ و چاپ و غیره از راه فروش درآمد دارد. شاید بعضی تصور کنند که کار ما شبیه به معامله مرحوم ملا نصرالدین باشد که تخم مرغ می‌خرد دانه‌ای دو شاهی، می‌پخت و رنگ می‌کرد و می‌فروخت یک شاهی! عقیده ما بر این است که اگر در این سود، ضرر مادی و مالی می‌کنیم سود معنوی که منظور ماست می‌بریم، و آن اینکه عقیده خود را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی و تمامیت ارضی ایران است رواج می‌دهیم. این زبان را به حساب مصارف وقف در راه ایده‌آل و هدف ملی خود محسوب می‌داریم.

برای اطلاعات و توضیحات بیشتر لطفاً به تکمله منتشرشده در ابتدای کتاب‌های این بنیاد که اضافات و تفاوت‌هایی با هم دارد توجه فرمایید.

فهرست

دییاجه.....	۱۵
گزارش کار.....	۱۹
الف) تذکره خوشنویسان.....	۱۹
ب) تذکره خطاطان احتشام دیوان.....	۲۸
تذکره خوشنویسان (هدایت الله سپهر).....	۳۵
تذکره خطاطان (رحیم احتشام دیوان).....	۱۵۵
نمایه ها.....	۲۰۵
کسان.....	۲۰۷
جای ها.....	۲۲۵
اصطلاحات خوشنویسی و کتاب آرایه.....	۲۲۹
آیات، احادیث و عبارات عربی.....	۲۳۹
کتاب ها و رسالات.....	۲۴۳
شغل ها، حرفه ها و علوم.....	۲۴۷
لقب ها و تخلص ها.....	۲۵۱
تصاویر.....	۲۵۵
کتابنامه.....	۳۴۳

دیباچه

تذکره‌نویسی سنتی دیرینه است که در آن شرح احوال افراد برجسته و تأثیرگذار به اجمال ثبت و ضبط می‌شود. در ایران بیشترین شمار تذکره‌ها به شاعران اختصاص دارد و بدیهی است که ادبیات و هنر فارسی، نخستین و برجسته‌ترین سرفصل فرهنگ ایرانی در هزار سال گذشته بوده است. بیش از ادبیات، بیشترین شمار تذکره‌ها و رساله‌های آموزش هنر را در حوزه خوشنویسی و هنرهای وابسته به آن می‌بینیم و این نکته به چند دلیل است. یکی آنکه کتابت و خوشنویسی هنری گسترده، کاربردی و مورد توجه بوده و دیگر اینکه خوشنویسان گروه باسواد و برجسته اجتماع بودند و همچون شاعران، به راحتی امکان ثبت اطلاعات، برایشان فراهم بود، امری که شاید برای یک معمار یا نوازنده تا این اندازه در دسترس و مقدور نبود. بخشی از تذکره‌نویسی خوشنویسی و هنرهای وابسته به آن را باید در رسالات آموزشی و دیباچه مرقعات نفیس جستجو کرد و قسمتی هم در کتاب‌های تاریخ و تذکره‌های شاعران جای گرفته است. با این حال در دوره قاجار توجه فراوانی به نگارش تذکره‌های مستقل درباره خوشنویسان دیده می‌شود و این نکته درباره تألیفات فارسی در شبه‌قاره هند و ترکی در عثمانی نیز قابل مطالعه و بررسی است.

در سال ۱۳۹۵ تذکره احتشام‌دیوان را از تک‌نسخه‌ای به خط مؤلف تصحیح و ویرایش کردم. با همه‌گیر شدن بیماری کوید و کسادِ بیش از پیش بازار فرهنگ و هنر، فرایند صفحه‌آرایی و استخراج نمایه طولانی شد و در این فاصله بر آن شدم تا تذکره هدایت‌الله سپهر را هم ویراسته و هر دو عنوان را در یک مجلد به خوانندگان گرامی عرضه کنم.

در اهمیت تذکره سپهر، همین بس که در کتاب احوال و آثار خوشنویسان، اثر ارزشمند دکتر مهدی بیانی، بیش از صد بار به این اثر اشاره شده است و این نکته مرا نسبت به این تذکره عصر قاجار، حساس‌تر کرد. اشتراک تذکره احتشام و سپهر در آن است که اساس کارشان بر دوره قاجار استوار است. تذکره سپهر با وجود داشتن اطلاعات نسبتاً وسیع و گسترده از خوشنویسان دوره قاجار، دارای اغلاط بسیار در تاریخ‌های درگذشت اشخاص است که تا اندازه‌ای ممکن با توضیح در پاورقی‌ها برطرف شده است. تذکره احتشام هم گونه‌ای خلاصه‌نویسی از تذکره الخطاطین میرزا سنگلاخ قوچانی است. از آنجا که بسیاری از موضوعات تذکره سنگلاخ، حاصل نثر مسجع و ذهن جستجوگر او بوده و بیشتر رویدادهایی که تعریف می‌کند، واقعیت ندارد و حتی آثاری که از خوشنویسان برمی‌شمرد نیز اغلب بر ساخته خود اوست، باز هم کوشیده‌ام تا تحریفات وی را که وارد منابع دیگری همچون تذکره احتشام شده، شرح دهم و خواننده را به مطالب درست و اصیل راهنمایی کنم. توضیحات و نکات تکمیلی ویراستار با ذکر (ق) در پاورقی‌ها مشخص شده است. نکته درخور توجه اینکه از بانوان خوشنویس دوران قاجار یاد نشده و گسترش کتابت در میان دختران و به‌ویژه شاهزادگان قاجاری (مانند ام سلمه و ضیاءالسلطنه) مورد توجه مؤلفان نبوده است و تنها به دختر ابن مُقله و گوهرشاد (دختر میر عماد) اشاره کرده‌اند.

معرفی دقیق نسخه‌های مورد استفاده و مؤلفانشان و روش کار و دیگر جزئیات را در گزارش کار توضیح داده‌ام تا امتیازات این چاپ روشن‌تر شود. هر دو تذکره از روی تک‌نسخه‌های کتابخانه ملی ایران تصحیح شده است و تلاش کرده‌ام تا ویرایشی مفید و کم‌غلط را به علاقه‌مندان خوشنویسی ایرانی تقدیم کنم.

در شرح نکات و تصحیح اغلاط این دو تذکره، به جدیدترین و دقیق‌ترین پژوهش‌های معاصر، کتاب‌ها و مقالات مراجعه شده و مشخصات آنها در پاورقی و سپس کتابنامه ذکر شده است.

برای بهره‌مندی بیشتر، تصاویری را از آثار بزرگانی که در این دو تذکره معرفی شده‌اند، به پایان کتاب افزوده‌ایم که غالباً کمتر دیده شده‌اند یا آثار مشهور و شاخص هنرمندان به‌شمار می‌روند. با ترتیب دادن چندین نمایه اصلی و مهم نیز کوشیده‌ایم تا استفاده علاقه‌مندان خوشنویسی ایرانی از مطالب این دو تذکره را آسان‌تر کنیم.

در پایان از شیفتگان پژوهش در کتابت و کتاب‌شناسی دکتر مهدی بیانی، دکتر محمدتقی دانش‌پژوه و استاد ایرج افشار یاد می‌کنم، و همچنین از دوستان گرامی استاد حسن محمدی، مدیر مؤسسه کتاب‌آرایی ایرانی، استاد مهرداد چترایی، که نکات مفیدی را در تذکره سپهر یادآور شدند، و دکتر اکبر شریف‌زاده سپاسگزاری می‌کنم و قدردانم از آقای دکتر محمد افشین‌وفایی که با گشاده‌رویی از آثار حوزه خوشنویسی حمایت کرده و این کتاب را در سلسله انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار قرار دادند.

حمیدرضا قلیچ‌خانی

زمستان ۱۴۰۱، تهران